

Sammanfattning

Syftet med denna studie är att undersöka om begreppet akademisk frihet ännu har någon relevans i diskussionen om hur svenska universitet och högskolor ska bedriva sin verksamhet. Som med alla honnörssord är det få som direkt tar avstånd; vem vill vara mot idén att våra universitet ska vara präglade av fri kunskapssökning och kritiskt tänkande?

Men under de senaste decennierna har det blivit en debattfråga om de särskilda regler och institutionella lösningar som förknippas med den akademiska friheten går att upprätthålla i det globaliserade "kunskapssamhället". Från att ha varit en numerärt sett marginell aktivitet i samhällets utkant har högre utbildning och forskning blivit en verksamhet som dagligen involverar fler människor än de flesta traditionella svenska näringsgrenar; elituniversitet har blivit massuniversitet. Förväntningarna på vad universitet och högskolor ska leverera har vuxit lavinartat: de ska skapa ny kunskap, generera upptäckter och innovationer, bidra till ekonomisk tillväxt, jämlikhet och jämställdhet, lösa sociala och ekonomiska samhällsproblem, tillhandahålla välutbildad arbetskraft, främja bildning och personlig utveckling.

Det råder bred konsensus om fördelarna med denna expansion: demokratisering, ökad social mobilitet, höjd medborgerlig kunskapsnivå, mer vetenskaplig forskning. Men under senare år har allt fler börjat ställa sig frågan om förändringarna i kunskapsproduktionens villkor inte har gjort många av de traditionella föreställningarna om universitetet obsoleta. Våra lärosäten är inte längre en plats där forskare fritt kan följa sin nyfikenhet och förmedla sina vetenskapliga ideal till studenterna utan större inblandning från omvärlden. Dagens universitet och högskolor måste snarare samverka med politik, näringsliv och civilsamhälle för att få fram innovationer som stärker svensk ekonomi och levererar lösningar på pressande samhällsproblem.

En del bejaktar denna förändring och ser nya postindustriella paradigmer för forskning och utbildning växa fram. Men det finns också en växande skepsis. Allt fler akademiker uttrycker oro för att ökad styrning av forskningsmedel, marknadsanpassning, fyrkantiga utvärderingssystem och managementtänkande samverkar för att underminera den akademiska friheten. Universitet och högskolor måste styras av ett sökande efter sanning som är oberoende av vinst eller politisk nytta; på längre sikt är den enda säkra garantin för att högre utbildning och forskning kommer att leva upp till de krav på kvalitet som samhället förväntar sig.

Men vad som menas mer bestämt med "akademisk frihet" och vad den mer exakt syftar till är ofta oklart. Denna undersökning utgår därför från fyra frågor avsedda att precisera, konkretisera och utvärdera betydelsen av begreppet akademisk frihet: 1) Vad är egentligen "akademisk frihet"? 2) Hur har denna frihet påverkats av de stora reformerna inom högre utbildning och forskning i Sverige sedan andra världskriget? 3) Är det möjligt/önskvärt att upprätthålla den akademiska frihetens ideal i det moderna "kunskapssamhället"? 4) Om så är fallet, hur bör då de institutionella arrangemangen se ut?

Det första kapitlet görs en översikt av den rådande diskussionen om tillståndet inom högre utbildning och forskning, inte minst utifrån de senaste årens fokus på minskad statlig styrning och ökad autonomi för lärosätena.

Det andra kapitlet undersöker begreppet "akademisk frihet" ur ett mer teoretiskt perspektiv. Fyra olika spänningar lyfts fram. För det första, skillnaden mellan en tysk och en amerikansk tradition. De ideal som formulerades av Wilhelm von Humboldt i början av artonhundratalet såg den akademiska friheten som del av ett nationellt projekt; staten gav universiteten frihet för att skapa en ansvarsfull och kompetent elit. I USA, där universitet och högskolor växte fram som en del av civilsamhället (men ofta med starkt offentligt stöd) blev betoningen starkare på att lärarna måste ha en individuell frihet gentemot styrelse och ledning.

Den andra konflikten är mellan institutionell och individuell frihet. En del betraktar lärosätenas autonomi från staten som en förutsättning för fri forskning, medan andra menar att just självständiga universitets- och högskoleledningar kan utgöra ett hot mot enskilda lärares och forskares frihet. I det perspektivet kan staten ses som ett värn för den akademiska friheten.

Den tredje motsättningen utgår från positiv och negativ frihet: räcker det med att möjligheten att fritt välja forskningsuppdrag är skyddad eller krävs det också institutionella åtgärder som garanterar stöd och resurser? Och slutligen finns det en diskussion om inte friheten också medför ett ansvar: om forskare och lärare vid universitet och högskolor ska vissa privilegier bör dessa då inte motsvaras av ett större ansvar mot studenter, lärosäte och det omgivande samhället.

I det tredje kapitlet operationaliseras begreppet akademisk frihet. Sju olika delaspekter lyfts fram: 1) Forskarens rätt att fritt välja forskningsuppdrag 2) Universitetslärarens individuella rätt att undervisa fritt 3) Sambandet mellan forskning och undervisning 4) Det kollegiala styret 5) Lärosätets institutionella självständighet gentemot stat och myndigheter 6) Studenternas rätt att fritt välja sina studier och 7) Forskningens och undervisningens rätt att vara oberoende gentemot marknaden. Dessa friheter kan var samverkande, men kan också hamna i konflikt med varandra. Ökad frihet på en nivå kan innebära mindre frihet på en annan. Därför måste en diskussion om akademisk frihet väga dessa olika aspekter mot varandra.

Det fjärde kapitlet skildrar det svenska universitets- och högskolesystemets utveckling med fokus på tiden efter andra världskriget. Framför allt lyfts de två stora reformvågorna fram: först den starka betoning på samhällsnytta, enhetlighet och centralstyrning som präglade sextio- och sjuttioåren, sedan den tro på målstyrning, autonomi och marknadsanpassning som har karakteriserat de senaste två decennierna. Å ena sidan betonar den historiska översikten de starka pendelrörelserna mellan stark styrning och laissez-faire, som sannolikt har varit mer extrema än i de flesta andra länder. Å andra sidan lyfts två kontinuiteter fram: den starka nedvärderingen av undervisning i det svenska högskolesystemet och den decentraliseringen som påbörjades redan under sjuttioåren. Dessutom påpekas att statens tillbakarullning under senare år delvis är skenbar, dels på grund av det ökade beroendet av externa forskningsmedel, dels på grund av allt aggressivare utvärdering.

I kapitel fem utvärderas de sju delaspekterna av akademisk frihet som definierades i kapitel tre i historiens ljus. Resultatet blir brokigt.

När det gäller den *individuella forskningsfriheten* konstateras att den visserligen är allmänt hyllad men samtidigt underminerad på

grund av universitetslärares försvagade ställning på lärosätena och det ökade beroendet av externa medel.

Den *individuella lärofriheten* bedöms som generellt sett oförändrad, med påpekandet att denna frihet alltid har varit något kringskuren på grund av det kollegiala styret.

Sambandet mellan undervisning och forskning är fortsatt problematiskt inom det svenska högskolesystemet, främst beroende på fragmenteringen av lärarkåren. För att undervisning ska hamna i fokus för verksamheten krävs ett enhetligt karriärsystem med lika plikt att undervisa och forska för alla lärare.

Det kollegiala styret är sannolikt den akademiska frihet som har tagit mest stryk. Den har till och med strukits ur högskolelagen, vilket innebär att det är upp till universitetsledningar att själva avgöra vilken rad av kollegialt styre som bör finnas. Samtidigt konstateras att de förändrade villkoren för lärosätena kräver starka ledningar som kan fatta strategiska beslut.

På pappret har *lärosätenas autonomi* gentemot staten ökat starkt. Men samtidigt menar många att detta inte har ökat den akademiska friheten. En del ser självständigheten som otillräcklig eftersom lärosätena inte har fått de ekonomiska resurser och konstitutionella rättigheter som krävs för att förverkliga sin frihet som aktörer på forsknings- och utbildningsmarkanden. Andra menar att autonomi har försvagat universitet och högskolor i förhållande till externa ekonomiska, politiska och sociala intressen.

Den *studiefrihet* som var en central del av det traditionella universitetsidealet har försvagats. Alla högskoleutbildning är spärrade och majoriteten av studenter ingår i fasta program. Men en relativt stor grupp läser fortfarande enskilda ämnen och komponerar sin egen examen.

När det gäller *oberoendet av marknaden* har samarbetet med näringslivet, inte minst på individnivå, ökat. En del menar att rörelsen mot "akademisk kapitalism" bör drivas längre, medan andra varnar för att universitetskulturens integritet är i fara.

Det sista kapitlet lägger fram en minimiplattform för akademisk frihet i kunskapssamhället. Utgångspunkten är ett försök att göra en modern syntes av de europeiska (humboldtska) och amerikanska traditionerna av akademisk frihet.

När det gäller självständighetsfrågan blir slutsatsen att en försiktig fortsatt rörelse mot autonomi är nödvändig för att skapa starka och intellektuellt livskraftiga högskolemiljöer. Förutsättningen är dock ett starkt statligt ansvar, både när det gäller

ekonomiska resurser och konstitutionellt säkerställande av individuell och kollegial akademisk frihet. Dessutom krävs en strategi för de lärosäten (den stora majoriteten) som inte kan, bör eller vill bli autonoma. Det kaliforniska systemet för högre utbildning från sextiotalet lyfts fram som en möjlig modell.

Men oavsett hur det blir med autonomi är det nödvändigt att universitetslärares ställning förstärks. Till detta föreslås en grundläggande konstitutionell ordning för alla lärosäten som garanterar:

- Alla disputerade lärare/forskare vid svenska lärosäten ska ingå i en gemensam karriärplan enligt den amerikanska *tenure track*-modellen. Grundfördelningen bör vara 50 procent forskning och 50 procent undervisning.
- Alla disputerade lärare/forskare har rätt till betald egen forskning under längre sammanhållande perioder, så kallade *sabbaticals*. Denna rätt ska vara absolut individuell, det vill säga inte underställd någon kollegial prövning.
- Alla lärare/forskare har en plikt att ta ansvar för sitt lärosäte som social och intellektuell miljö
- Alla lärosäten ska ha en fakultetsnämnd som i samråd med rektor beslutar om grundutbildning, forskarutbildning och fördelning av fakultetsanslag till forskning.

Om ett lärosäte vill anställa en egenutbildad lärare/forskare ska det ha gått sex år sedan vederbörandes examen.